

ISSN 2349-638x
Impact Factor 5.707

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL

Email id : aiirjpramod@gmail.com

www.aiirjournal.com

SPECIAL ISSUE No. 51

Executive Editor

Dr. Jaisingrao Deshmukh

Principal

Ramkrishna Paramhansa Mahavidyalaya,
Osmanabad, (M. S.)

Co-Editor

Mr. D. M. Shinde

Asso. Prof. & Head, Dept. of Sociology

Mr. M. U. Ugile

Asst. Prof. Dept. of Sociology

Chief Editor

Prof. Pramod Tandale

बालकामगार एक सामाजिक समस्या

प्रा. टी. आर. बोराडे

विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग,
शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भूम

बालकामगार ही जागतिक समस्या असून भारत देश त्याच्या अन्तर्गत जालेला सामाजिक विकासास ती घातक व धोकादायक आहे. ही समस्या कमी-अधिक प्रमाणात विकसीत व अविर्कासित देशात आढळते. भारतात बालकामगार ही समस्या खेड जिल्ह्यात उस्तोड कामगार म्हणून काम करतात. आंदोलन संवाक्षेत्रात बालकामगार असल्याचे दिसून येते. बालकामगारांच्या इतिहास साधारणता २००० वर्षा पेशा अधिक आहे. कुटुंबाचे कमी उत्पन्न व दारोद्रय, आज्ञान निरक्षरता या कारणामुळे बालकामगारांची समस्या सुरु झाली. आंदोलन क्रांतीनंतर उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी व नफ्याचे प्रमाण वाढविण्यासाठी बालकामगारांची समस्या वाढलेली दिसते. बालकामगार हा आवश्यक सामाजिक गुन्हा आहे असे बालकामगार म्हणजे ५ ते १५ वर्ष वयोगटातील अग्रतान असो बालकामगार त्यांच्या आरोग्यास धोकादायक किंवा विकासाच्या संधी नाकारणाऱ्या लाभदायक व्यवसायात काम करतात. उत्पादकांनी सांपा पयाय म्हणून असंघटीत बालकामगारांच्या वापर करणे सुरु केले व या समस्येने उग्र स्वरूप धारण केले. भारतीय राज्यघटनेच्या १४ व्या कलमानुसार १४ वर्षाखालील कोणत्याही व्यक्तीला किंवा संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या १९९९ च्या ठरावानुसार ठराव क्रमांक १८२ यात १८ वर्षाखालील कोणत्याही व्यक्तीला बालक समजण्यात आले आहे. बालकामगार प्रतीबंध व नियंत्रण कायदा १९८६ नुसार ज्या व्यक्तीने वयाची १४ वर्ष पूर्ण केलेली नाहीत त्यास बालकामगार असे संबोधले आहे. बालकामगार हा सामाजिक गुन्हा मानला जातो. ही समस्या नवीन नसुन खुप प्राचीन काळापासून सुरु आहे. बालकामगार म्हणजे शारीरिक व बांधीक प्रगल्भता व विशीष्ट वयाचा निकष पूर्ण करण्याअगोदर काम करणारी मुले होय.

राष्ट्रीय श्रमिक परिषद २००५ नुसार-

जो मुले घराबाहेर कमीत कमी मोबदल्यात आणि कामाच्या ठिकाणची परिस्थिती त्यांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने सुयोग्य नसते अशांना बालकामगार ही संज्ञा दिलेली आहे.

बालकामगार प्रथेला विरोध करणे आणि त्यांना त्यांचे बालपण व समज, बौद्धीक विकास घडवणे गरजेचे आहे. आय.एल.ओ. द्वारे प्रगत देशात १८ वर्षाखालील बालकांना तर अग्रगत देशात १४ वर्षाखालील बालकांना धोकादायक स्वरूपाच्या कामावर ठेवू नये असे बंधन घालण्यात आले आहे. तसेच त्यांच्या नैतिकतेवर आघात होवू नये असे बंधन आहे. मात्र कौशल्य आत्मसात करण्यासाठी अंशकालीन (शिक्षण सोडून न देता) काम करत असतील तर अशांना बालकामगार समजले जाणार नाही. एन.आय.सी.इ.एफ. ने बालकामगाराची व्याख्या खालीलप्रमाणे केली आहे. "कमी वयातच पूर्णवेळ काम करण्यास सुरुवात करणे."

कुटुंबाबाहेर दीर्घकाळ काम करणे, शारीरिक शोषण व अश्लील कामा बरोबरच, धोकादायक कामामुळे सामाजिक, शारीरिक माणसीक ओढाताण घेणे. जीवन धोकादायक व रोगट स्थितीत असणे, अपुरा मोबदला, मोठी कौटुंबीक जबाबदारी घेणे भाऊ बहीणीच्या सांभाळ करण्याचे काम.

थांडक्यात कायद्याने ठरवून दिलेल्या वयापेक्षा कमी वयात मुलाकडून कुटुंबाच्या उत्पन्नात भर पाडण्यासाठी काम करून घेतले जाते. ज्याचा मुलाच्या शारीरिक, मानसिक, बौद्धीक, शैक्षणिक, भावनिक व सामाजिक विकासावर विपरीत परिणाम होतो.

बालकामगार प्रथेची कारणे-

१. दारोद्रय- कुटुंबाच्या उत्पन्नातून कुटुंबाचा उदरनिर्वाह होत नाही. प्राथमिक गरजांची पूर्ती होत नाही.
२. कर्जबाजारीपणा- उत्पादनाची मर्यादीत साधने व अमर्यादीत गरजा यांचा योग्य मेळ बसत नसल्याने वेठबिगारी, बालकामगार निर्माण होतात.
३. अतिरीक्त लोकसंख्या- बालकामगाराची संस्था ही आशियायी आणि आफ्रिकन देशात जास्त आहे. वाढती लोकसंख्या हे त्यांचे मूळ आहे.
४. मालक वर्गाचा दृष्टीकोण-प्रौढ कामगाराऐवजी बालकामगाराकडून काम करून घेणे या प्रथेला प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष मालक वर्गा प्रोत्साहन देतो.
५. शिक्षणाबाबत नकारात्मक दृष्टीकोन- शिक्षणानंतर ताबडतोब नोकरी व्यवसाय मिळेल याची खात्री नाही. त्यामुळे बालकामगार तयार होतात.
६. प्रौढ बेकारी- प्रौढ बेकारी कमी मोबदल्यात मुलांकडून जास्तवेळ व जास्त उत्पादन घेवू शकते असे दुष्टचक्र निर्माण होते.
७. टासळलेली शिक्षणव्यवस्था- मुलांना शाळेतून काढणे चुकीचे आहे असे सांगण्यासाठी कोणालाही वेळ नाही. मुलांना शिक्षणाची आवड निर्माण केली जात नाही.
८. शैक्षणिक सुविधांचा अभाव- पालकांना शिक्षणात रुची निर्माण होत नसल्याने मुलांना कामावर पाठविले जाते, मोफत आणि सक्तीच्या दर्जेदार व गुणवत्तापूर्ण व कृतीशील शिक्षणाचा अभाव व्यावसायिक शिक्षणाचा अभाव, शाळा दुर अंतरावर असणे इत्यादी कारणामुळे मुलांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले जाते.
९. निरक्षरता आणि दुर्लक्ष- निरक्षर पालकांना मुलांच्या सामाजिक विकासाचे महत्व लक्षात येत नाही. तसेच पालकांच्या मुलांच्या वाईट सवयीकडे दुर्गुणाकडे अजिबात लक्ष नसत त्यामुळे शिक्षणाचे महत्व समजून येत नाही.

१०. खेड्यातील परीस्थिती- आज यादी स्वयंपूर्ण जवळ किंवा बायकात राहणार यांचे असल्यामुळे कुटूंब आणि त्यांची मुले शहराकडे पाठविण्याची पालकांची परिस्थिती असते, मातोश्रीला असत असून बालकामगार निर्माण होतात.
११. काबाड कष्ट करणाऱ्या गोरवांचे त्यांच्या शेताचे वसाहत करणे असलेले असल्यामुळे बालकामगार निर्माण होतात.
१२. बालकाबाबत शिक्षक संवेदनशील नसताना त्यामुळे अशी मुले ते व शिक्षण प्रक्रियेतून बाहेर फेकली जातात.
१३. मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण वगळताच गोरवांमार्फत त्यांच्या अल्पवय्याची मुले ही आहेत. त्यामुळे बालकामगार निर्माण होतात.

बालकामगार प्रथेचे परिणाम

बालकामगार प्रथेचे कुटूंबावर, समाजावर, बालकावर, उत्पादकावर विपरीत परिणाम पडतात.

१. बालकावर होणारे परिणाम- बालकाच्या शारीरिक, मानसिक, नैतिक, शैक्षणिक विकासावर वाईट परिणाम होते. या प्रथेमुळे बालकाच्या आरोग्यावर आणि शिक्षणावर परिणाम होतो. त्याची आरोग्य तपासणी नियमितपणे करण्यासाठी खर्च करता येऊ शकत नाही. प्रमुख किरकोळ आजारवर बरोबर डोळ, त्याची आणि अस्वस्थता परिणाम होतात.
२. कुटूंबावरील परिणाम- बालकामगारामध्ये कुटूंबांना आर्थिक दृष्ट्या लागत असल्यातरी दिव्यांकालीन तोंडे उद्भवतात. त्यांच्या मिळकतीपेक्षा अधिक खर्च उपचारावर करावा लागतो त्यामुळे कुटूंबावर त्याचा प्रतिकूल परिणाम होतो. कौटुंबिक कलह निर्माण होत मुल व्यसनाच्या आहारी जाणे, गुंड प्रवृत्ती वाढणे त्यामुळे या सर्वांचा परिणाम कुटूंबाला मानसिक व सामाजिक त्रास होतो.
३. समाजावरील परिणाम- या प्रथेचे समाजावर व राष्ट्रावर परिणाम होतात. लहान मुले ही कमी मोबदल्यात काम करत असल्यामुळे मालक वर्ग प्रौढांपेक्षा मुलांना प्राधान्य देतात. परिणामी प्रौढांना रोजगार मिळत नाही. त्यामुळे दारिद्र्य, गरिबी, बालकामगार, बेकारी, दारिद्र्य यांचे चक्र सुरु राहते.
४. आरोग्यावरील परिणाम- कमी वयात प्रौढ व्यक्तीची कामे बालकामगारांना करावी लागत असल्यामुळे गंभीर आजाराला बळी पडतात. उस तोंडणी सारख्या व्यवसायात अविश्रांत अधिक काम करावे लागत असल्याने वातावरणातील बदल उन, वारा, थंडी, पाऊस तो काय करावी लागतात. त्यामुळे ताप, हिवताप, अपघात, पोट दुखणे या सारख्या आजारांचा सामना करावा लागतो.

भारतातील बालकामगार समस्या निर्मुलनासाठी कायदेशीर उपाय व योजना

भारतातील राज्यघटनेची निर्मिती करताना घटनाकारांनी बालकामगारांना घटना दुरुस्ती करून केंद्रसरकारने काही बदल केलेले आहेत. ही सर्व कलमे बालकामगारांशी निगडित आहे.

- अ. कलम १५ उपकलम ४ नुसार, सामाजिक, आर्थिक हत्या मागासवर्गांच्या उन्नतीकरिता विशेष तरतुद करण्यास राज्य सरकारला प्रतिबंध राहणार नाही.
- ब. कलम २४ नुसार १४ वर्षांखालील मुलांना कोणत्याही कारखाण्यात किंवा खाणीत किंवा कोणत्याही धोकादायक कामासाठी ठेवता येणार नाही.
- क. कलम ३९ ई नुसार कोवळ्या वयातील मुल स्त्री पुरुष यांच्या आरोग्य व सामर्थ्याचे जतन करिन.
- ड. कलम ३५ फ नुसार खुल्या आणि मुक्तवातावरणात सन्मानाने नैसर्गिक विकासासाठी संधी आणि सोई उपलब्ध करून दिल्या जाते व नैतिक संरक्षण केले जाईल.
- इ. कलम ४५ नुसार १० वर्षांत १४ वर्षांपर्यंतच्या सर्व मुलामुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण दिले जाईल.
- ई. २६ जाने १९५० साली भारतीय राज्यघटना लागू झाली. १४ वर्षांखालील मुलामुलींना मोफत शिक्षण देण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न झाला नाही परंतु आज तो मुलभूत अधिकार मानून मानला आहे.
- फ. कलम ५१ अ नुसा प्रत्येक मातापित्यांचे किंवा पालकाचे ६ ते १४ वयोगटातील त्यांच्या मुलांना शिक्षणाचा अधिकार मिळवून देणे मुलभूत कर्तव्य ठरविले आहे.

या घटनात्मक तरतुदी व्यतिरिक्त केंद्र व राज्यसरकारने विविध कायदे तयार करून बालकामगार निर्मुलनासाठी प्रयत्न केले आहेत. त्यामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळात १८८१ साली भारतीय कारखाना अधिनियम- १९३३ बालकामगार तारण अधिनियम, तसेच १०३८ चा कारखाना अधिनियम इत्यादी कायदे संमत करण्यात आले.

स्वातंत्र्योत्तर कायदे-१९४८ चा कारखाना अधिनियम १९५१ चा वसाहत कायदा अधिनियम १९६० चा मोटार वाहतूक कायदा, १९८६ चा बालकामगार प्रतिबंधक आणि नियंत्रण कायदा अशा प्रकारे स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात जवळपास २५ कायदे संमत करण्यात आले. नियम ही करण्यात आले तरिही अलिकडे काय या सामाजिक संस्थेने भारतातील १५ ते १८ वयोगटातील मुलांबाबत प्रसिद्ध केलेल्या एका अहवालानुसार धक्कादायक माहिती समोर आली आहे या अहवालामध्ये देशातील या वयोगटातील मुलांच्या स्थितीवर प्रकाशझोत टाकण्यात आला आहे. या अहवालानुसार भारतातील १५ ते १८ वयोगटातील सुमारे २३ दशलक्ष मुलांनी शिक्षणही सोडून दिले आहे ही भयान वास्तवता आपल्यासमोर आहेच म्हणून बालकामगार विषयक कायदांची काटेकोर अंमलबजावणी व्हावी.

